

AYDINLANMA FELSEFESİNİN BİR KAZANIMI OLARAK AKIL

Seyit Ahmet ATAK*

Özet / Abstract

Aydınlanma felsefesi, Avrupa’da oluşan modernite ilkelerini temel alan toplumsal bir projenin adıdır. Aydınlanma ve modernite, temelde inanca karşı akıl bilgisini, teolojiye karşı bilimi ön plana alan teorik ve pratik sistemler olarak karşımıza çıkar. Bunu gerçekleştirmek için de 18. yüzyılla birlikte “Akıl” yücelterek hatta kutsallaştırarak her şeyi akıl vasıtasıyla çözmeye çalışır. Akıl Aydınlanma ile birlikte yeni anlamlar ve şekiller kazanarak insanlığın gelişimi ve ilerlemesi için kullanılır. Ama aklında belli bir yere kadar çözüm üretebildiği, bir noktadan sonra çözüm olamadığı ve kendine belli sınırlar koymak zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Akıl, Felsefe, İlerleme

REASON AS A GAIN OF ENLIGHTENMENT PHILOSOPHY

Enlightenment philosophy is the name of Project which based on the principles of modernity in Europe. Enlightenment and modernity are theoretical and practical systems those feature rational knowledge against belief, and science against theology. To do this, it has tried to analyse everything with Reason, subliming, even hallowing, beginning from eighteenth century. Reason, took new meanings and forms, was used for development and advancement of humankind. But it was forgotten that reason has boundaries, its power has some degree.

Key Words: Enlightenment, Reason, Philosophy, Advancement

Giriş

Aydınlanma esas itibarıyla bir insanın, fakat zaman zaman da insanların oluşturduğu toplum veya kültürlerin cehaletten kurtulup, karanlıktan çıkmasını gösterir. Aydınlanma tarih içinde iki farklı durumun alternatif yolu olarak tasarlanmıştır. Bunlardan birincisi, insanın Tanrı’nın yardımıyla, ikincisi özellikle bilimin yardımıyla aydınlanmasına işaret eder. Söz konusu iki aydınlanma modeli de, ortak olarak insanın mevcut bilişsel durumunu bir olumsuzlukla ifade edip, bundan çıkışın farklı olduğu görülür. Birinci hareket noktası doğaüstüçülüğe, ikincisi ise doğalcılığa dayanır. Tarihsel olarak önce gelen birincisinde, aydınlanma süreci, Tanrı’dan insan zihnine, yukarıdan aşağıya doğru, buna karşın ikincisinde maddi koşullardan veya dışarıdan insan zihnine, aşağıdan yukarıya doğru bir hareket veya eylemle karakterize olur. Başka deyişle, birincisinde aydınlanmanın aracı ilahi nur veya tanrısal ışık olduğundan, o tinsel ve dini; oysa ikincisinde aydınlanmanın aracı bilim olduğundan, maddi ve bilimsel tavrı ifade eder. Birincisinin oldukça seçkin olduğu yerde, ikincisi eşitlikçidir veya en azından belli bir aydınlanma modelini bütün insanlara açık olan evrensel model olarak sunar. Söz konusu iki aydınlanma modelinden birincisi, her ne kadar kökeninde Grek felsefesi bulunsa da, Çin, Hint, Hıristiyan ve İslam kültürlerinde, nerdeyse

* Öğr. Gör., Dicle Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

eşzamanlı olarak görülür; buna karşın, modernliği tanımlayan ikincisi tamamen Avrupa uygarlığına ait olup, çeşitli uygarlıkların modernleşme projelerinde ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yansımaları bulur.

Aydınlanma terimi, genel ve uzlaşımalsal olarak, Batı'nın on sekizinci yüzyıl düşüncesine veya felsefi kültürüne ya da Avrupa ve modern Batı'da, yine aynı dönemde yaşanan sosyal ve politik süreçlere göndermede bulunmak üzere kullanılır. Bununla birlikte Aydınlanmanın tam olarak ne olduğu tartışmalı bir durumdur. Aydınlanmayı bir ideoloji olarak mı, yoksa bir süreç veya birtakım düşünsel veya pratik süreçler bütünü olarak mı görmek gerekir? Onu yaşanan bir deneyim diye mi, yoksa bir entelektüel projeler listesi olarak mı yorumlamak doğru olur? Aydınlanmayı modernitenin altyapısını meydana getiren bir fikirler öbeği olarak, modernliğin kaynağını oluşturan bir problemler ve tartışmalar dizisi olarak mı yoksa esas, Fransız Devrimiyle başlayan totalitaryen hareketlerin alt yapısı olarak mı okumak gerekir? Aydınlanmayı olumlu bir biçimde ve bir kazanım olarak mı, yoksa olumsuz bir biçimde ve kötü bir efsane ya da musibetler kaynağı olarak mı değerlendirmeliyiz?¹

Avrupa düşünce tarihi kronolojik açıdan ele alındığında Rönesans düşüncesi, Reform hareketleri ve 17. yüzyıl rasyonalist felsefesi Aydınlanma felsefesinden önce gelir.² Bu bağlamda Aydınlanma felsefesi, Rönesans hümanizminin, reformasyonun ve rasyonalist felsefenin etkilerini taşır. Rönesans ve reformasyon ile Avrupa'da sosyo-kültürel ve entelektüel anlamda önemli dönüşümler başlamıştır.³ Bu devirden itibaren bilim doğa bilimi olarak gelişmeye, bilgi de bilimsel bilgi olarak anlaşılmaya başlanmış, bilginin güce dönüştürülmesi olarak ortaya çıkan üretim, doğanın güçlerini kendi yararına çevirmek suretiyle dayanılmaz bir hırsın etkisi altında gelişmeye başladı. Bundan sonra Tanrı'nın doğa üzerine egemenliğinin yerine insan aklının doğa üzerindeki egemenliğinin oluşturulması süreci başlamıştır.⁴

Aydınlanmanın önünü açan ve Avrupa'da yeni bir döneme geçişi sağlayan Rönesans-Reformasyon ve Hümanizmadan önce de eleştirilerin hedefi olan dönem ise Batı Ortaçağıdır. Batı dünyasının ilerleme planlarının gerçekleşmesi için, Batı Ortaçağının bilgi, akıl, ahlak, din ve tarih anlayışından vazgeçerek, yeni bir yapılanma eylemi ve düşüncesi olarak görebiliriz.⁵

Aydınlanma düşüncesini gerçek anlamda farkına varan ve tanımlayan İ. Kant (1724-1801) Aydınlanmanın bir kazanımı olarak akli çok yönlü ele almıştır.

Kant'ta Cesaret ve Erginlik Olarak Akıl

Immanuel Kant, 18. yüzyıl düşünürleri arasında Aydınlanma hareketinin kendisi üzerinde kapsamlı biçimde akıl yürütmüş ve hareketi birkaç cümleyle tanımlamak yerine bir makaleyle açıklamaya çalışmış, 1784 yılında kaleme aldığı 'Aydınlanma

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 1, Etik Yayınları, İstanbul 2003, s. 756

² Veysel Ataman, *Aydınlanma*, Donkişot Yay., İstanbul 2005, s.14

³ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yay., İstanbul 1998, s. 23

⁴ Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefe, Bilim ve Din*, (çev. Sinan Altıparmak), Yeryüzü Yay., Ankara 2003, s. 19

⁵ Metin Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, Ayna Yay., İstanbul 2002, s. 18

Nedir?’ Sorusuna Yanıt adlı makalesi şu paragrafla başlar: “Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedeni de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlığının ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Bu yüzden Aydınlanmanın parolası, aklı kullanma cesareti göstermektir. Bir başka ifade ile akla tüm saygınlığını yeniden vermektir. Bunun içinde dinsel inanca ya da vahiye dayalı bilgilerle bağımlı olmadan veya çatışmaya girmeden, salt akla dayanarak gerçeklere ya da en azından yaşamın tüm sorunlarında olumlu çözümlere ulaşmaktır.

İnsanlar, tembellik ve korkaklıklarından dolayı aklı kullanmamışlar, kendimizin yerine düşünen bir kitabın, vicdanın yerine tutan bir din adamın, sağlığımız için karar veren bir doktorun olması bizlerin kolaylığına gelerek, mücadeleden ve zahmetten kaçtık.⁶ Bu durumun oluşmasında sadece insanlar sorumlu değildir, mevcut iktidarlar ve kurumlarda sorumludur. Bu kurumlar (din, siyasi otorite, gelenekler vs.) zorunluluk esasına dayanarak yerleşik otoritelere gönüllü olarak kul ve köle olmasını isteyerek özgürlük alanı daraltmıştır.⁷ Kant’a göre özgürlük ilk önce, insanın bağımsızca aklını kullanıp, düşüncelerini topluma sunması ve yayması, yayımlaması özgürlüğüdür.⁸ Çünkü bu sayede, filozofların bilgileri özgürce dolaşıp her insana ulaşabilir; böylece insanlar otoritelerden bağımsızca düşünebilecekleri bilince varıp, akıllarını körelten dogmalardan, önyargılardan, dinsel hurafelerden kurtulabilirler; bunun anlamı ise, insan doğasının temel amacı ve belirlenimlerinden olan ilerleme aşamasına gelmesidir.⁹

İlerleme Olarak Akıl

Aydınlanma felsefesinin temel dinamikleri değişim, iyimserlik ve ilerlemedir. Aydınlanmanın ilerleme düşüncesi ile modernitenin sahip olduğu aklın içerik ve biçim itibarıyla Yeni Avrupa Medeniyeti sürecinin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. İlerleme düşüncesi, insanlığın sürekli olarak gelişeceği inancının modern yaşam tarzına kabul ettiren bir zihniyet ortaya çıkarmıştır.¹⁰ İnsanlığın başlangıcında ilerlemenin, insanın akılla kendisini yönetme, kendisine yasalar koyma yoluyla gerçekleştirmiş, ilk önce bunu doğada başlatmıştır, bunu özgür insan olarak sürdürmüştür.¹¹

Aydınlanmanın akılcılığında tarih tasarımı söz konusu olduğunda, geçmişin bütün döngüsel tarih tasarımına karşı çıkarak, tarihin insanın yetkinleşmesinin gerçekleştiği bir sahne olduğuna inanılır.¹² Doğa bilimi ve bilginin birikimindeki gelişmeler insanlığın gelişimine kattığı faydayı tarih alanına da yansıtarak, insanlığı

⁶ Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, (çev. Nejat Bozkurt), Felsefe Yazıları, 6. Kitap, 1993, s. 139

⁷ Kant, a.g.e., s.140

⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları-F. Çulha Zabcı-R. Ergün, *Kral Devletten Ulus Devlete*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005, s. 243

⁹ Kant, a.g.e., s. 143

¹⁰ Halis Çetin, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz:Türk Modernleşmesi”, Doğu Batı Yay., Ankara 2001, s. 13

¹¹ Kubilay Aysevener, “Tarih ve İlerleme”, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı 14, Ankara 1994, s. 68

¹² Kubilay Aysevener, a.g.m., s. 69

karanlıktan kurtarıp onu bilgi ve özgürlüğün ışığına ulaştırarak ilerlemeye götürecektir. Tarihsel düşüncedeki bu yan, Fransız Aydınlanmacı Condorcet tarafından, “İnsan Aklının İlerlemesinin Tarihsel Bir Resmi İçin Taslaklar” adlı çalışmasında çok dokunaklı bir anlatımla Aydınlanmadaki ilerleme düşüncesiyle açıkça belirtir. Bu çalışmada cennet gökyüzünden yeryüzüne indirilir. İnsanın amacı bu dünyada mutluluğu elde etmek olduğu gösterilir. Yeryüzü cenneti yaratmanın doğaüstü güçlerin yardımı olmaksızın da olanaklı olduğu görülür. Bunun anlamı, insanın, doğal nedenlerinin yardımıyla, kusurları düzeltildiğinde yeryüzüne düşmeden önceki mutluluğunu kazanmasıdır. İnsanın bilim aracılığıyla bu dünyayı ergeç kendi cenneti yapacağını düşünmektedir. İnsanın bu son amacına doğru ilerlemesi, Condorcet, tarafından çizgisel bir seri gibi on basamakta sıralanmıştır; bunlar sırasıyla, uluslararasıdaki eşitsizliklerin ortadan kalkacağı, insanlık hep iyiye gideceği için savaşın ortadan kalkacağı, eğitimin serbest ve eşit olacağı, evrensel bir dilin oluşturulacağı, bütün insanların ekonomik gereksinmelerini bol bol karşılayabilecekleri ve sonunda ölümü kendi denetimleri altına alabilecekleri ve insanların soylu bir ölümsüzlüğe ulaşabilecekleri, sanatlar, bilimler ve ahlaklardaki süren ilerlemeyi anlar.

Aydınlanma düşünürleri, tarihin insanın yetkinleşmesinin gerçekleştiği sahne olduğuna inanırlar. Bu düşünürlerden Lessing, din ve ahlak alanına kaydıracağı ilerleme düşüncesinin teknik buluşlarla değil, insanın iç varlığının derinlikleriyle ilgilidir. Bu görüş bütün Alman İdealist Felsefesinin inancıdır.¹³ Aydınlanmacıların paylaştıkları ilerleme düşüncesi, doğrudan doğruya akıl ve felsefeyle bağlantılıdır. Aklın (bazen gelişmesi, bazen de yaygınlaşması) anlamında ilerlediği konusunda hiçbir kuşkuları olmayan filozoflar, içinde buldukları çağda açıkça gözlemlenen maddi gelişmelerin bu entelektüel ilerlemenin göstergeleri olduğu görüşündedirler. Onlara göre, bilgilerin birikmesi, teknolojinin gelişmesi, bilimsel buluşlarda büyük adımlar atılması ve paralel olarak ekonominin büyümesi, zenginliklerin artması, yaşam koşullarının iyileşmesi yalnızca aklın ilerlemesi sayesinde mümkün olmaktadır.¹⁴ İnsanlığın ilerlemesi, dinsel, felsefi, (ya da metafiziksel) ve bilimsel olmak üzere üç ana evre içinde gerçekleşmiştir. Aydınlanma Çağı’na karşılık düşen üçüncü evrede, matematik ile doğa bilimlerinin metafizik üzerinde zafer kazanmasıyla birlikte, insanlık ticaret ile kentsel uygarlığın ağır bastığı yeni bir düzene doğru gitmiştir.¹⁵

Geçmişe özlem duyulmasının hiçbir anlamı yoktur; çünkü tarih, insanın yaşam koşullarının hep daha iyiye doğru gittiğini göstermektedir. Bu ilerlemenin motoru hem akıl hem de akılla birlikte işleyen bilimler ve sanatlardır. Siyasal yapılardan bağımsız olarak kendi mecrasında akıp giden ilerleme hiçbir zaman sona ermeyecektir.¹⁶

Aydınlanmayı, “İnsanlardan (cehaletin doğurduğu) korkuyu kaldırmak ve onları kendilerinin efendisi durumuna getirmek” olarak algılayabiliriz. İnsanlardan korkuyu kaldırmak ise bu korkuyu besleyen yanlış ve saçma inançların, düşüncelerin, yargıların yıkılması demektir. Bu yıkım işlemini gerçekleştirecek olan eleştirel akıldır; yıkımdan

¹³ a.g.m., s. 70

¹⁴ *Kral Devletten Ulus Devlete*, s. 252

¹⁵ *Kral Devletten Ulus Devlete*, s. 253

¹⁶ *Kral Devletten Ulus Devlete*, s. 254

sonra insanı kendisinin efendisi konumuna getirip özgürleştirecek yeni zihinsel kategorilerin oluşumunu sağlayacak olan da yine akıldır, ama bu kez yapıcı akıldır.¹⁷

Bireysel Akıl ve Evrensel Akıl

Antik Yunan'dan bu yana felsefenin ve bilgi kuramlarının temel kavramlarından biri olan akıl, filozofların elinde, önceki yüzyıllardaki anlamlarından farklı olarak yeni bir içerikle donatılır. Bu bağlamda, skolâstik felsefeyle hesaplaşması gerekmektedir. Skolâstik felsefeye göre, insana özgü olan akıl Tanrısal mutlak aklın bir uzantısıydı; daha doğrusu, insanın aklını kullanması, bu mutlak akla katılması, bu mutlak aklın işaret ettiği kabul edilen her türlü fiziksel ve metafiziksel "hakikati" sorgusuz sualsiz kabul edilmesiydi. Böyle bir anlayış insan aklını edilginleştiriyor, insanın geleneksel kurumların ve düşünce kalıplarının dışına çıkabilmesini imkânsızlaştırıyordu. Aydınlanma düşüncesinde akla, insanın her türlü dışsal belirlenimlerden bağımsız, etkin, eleştirel ve değiştirici yetisi anlamı kazandırır. Bu yeti sayesinde her insan, öğrenen, bilgi edinen, sorgulayan ve aydınlanan bir insan konumuna yükselecektir.¹⁸

Aydınlanmanın akıl kavramına tek anlam bu değildir. Özellikle Fransız Aydınlanmacıları, aklın tek tek insanlara özgü en üstün yeti olduğu anlayışıyla yetinmezler ve akla kendiliğinden bir değer atfedip onun genel geçer, nesnel bir ilke olduğunu ileri sürerler. Bunun anlamı, "düşünebilen bütün özneler, bütün uluslar, bütün dönemler ve bütün kültürler için aklın tek ve bir olduğudur."¹⁹ Böylece doğrunun ve yanlışı biricik ölçütü olan akıl, her şeyi yargılayabilecek ve her şeyi yeniden yapılandırabilecek bir güç haline gelir ve "akıl adına" denildiğinde akan suların durması sağlanır.

Deneysel Akıl

Ancak akla böylesine evrensel bir anlam yüklenmesinden dolayı, Aydınlanma düşüncesinin bir önceki yüzyılın rasyonalizmini (akılcılığını) aynen benimsediği sonucuna da varılmamalıdır. Çünkü Aydınlanma, skolâstik felsefeden başka 17. yüzyılın kartezyen (Descartesçi) felsefesiyle de hesaplaşmıştır. Aydınlanmacılar, aklın işleyişi, yani bilgilerin edinip gerçeklere ulaşması (kısacası bilgi kuramı) konusunda 17. yüzyılın gerçeği evrensel düşüncelerde bulan tümdengelimci rasyonalizmini tümüyle inkâr eder.²⁰ Bu durumu Voltaire şöyle ifade eder, "Hiçbir zaman varsayım oluşturmamak gerektiği açıkça ortadadır. İlkeler icat etmekle işe başlayıp, her şeyi bu ilkelerle açıklamaya çalışalım, bunun yerine, doğru bir şekilde nesnelere çözümleyelim. Matematiğin pergelinden ve deney ile fiziğin ateşinden yararlanamadığımız zaman, tek bir adım bile atamayacağımız kesindir." Demek ki akıl yürütmek, bu araçlar sayesinde nesnelere ve olguları çözümleyerek (analiz ederek) açıklayıcı ilkelere ulaşmak ve bu

¹⁷ Horkhimer, Max ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği, Felsefe Fragmanları*, (çev. Oğuz Özgül), Kabalcı Yayınevi, 1. cilt, İstanbul 1995–1996, s. 19

¹⁸ Georges Burdeau, *Demokrasi*, (çev. Bülent Nuri Esen), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 88

¹⁹ *Kral Devletten Ulus Devlete*, s. 247

²⁰ *Kral Devletten Ulus Devlete*, s. 248

ilkelerin geçerliğini de ampirik deneylerle sınamaktır. Bu akımdan “akıl gücü, bizi aşkın (metafizik) dünyaya doğru bir çıkış yolu bulmak amacıyla deney dünyasının sınırlarını parçalamaya yönlendirmesinden değil, fakat bu ampirik dünyayı güven içinde kat edip burada kendimizi evde hissetmemizi sağlamasından ibarettir.”

Aydınlanmanın bu akıl anlayışında, 17. yüzyıl rasyonalizminin tersine, gerçeğe Tanrı'nın insan zihnine yerleştirdiği ya da en azından doğuştan var olduğu kabul edilen düşüncelerin “temaşa” edilmesiyle ulaşılmaz. Gerçekler, yalnızca gözlem ve deney dünyasından aklın çabası, uğraşı, araştırması sonucu elde edilebilir. Hatta bu nedenle, bu açıdan ele alınan akıl, “araştırmanın ta kendisi olarak nitelendirilebilir ya da Cassirer'in deyişiyle, “sahip olunan bir şeyden çok, elde edilen bir şey” şeklinde tanımlanabilir. Çağın eleştirici ve özgürlükçü oyun yazarı Lessing'in (1729-1781) Aydınlanmanın bu akıl anlayışını, yani aklın (araştırmacı, çözümleyici, deneyci vb.) eylem boyutunun önemine vurgu yapan anlayışı şöyle ifade eder, “Bir insanı değerli kılan, sahip olduğu ya da sahip olduğunu sandığı gerçek değil, fakat bu gerçeği keşfetmek için sarf ettiği samimi çabadır. Çünkü gerçeğin sahibi olmaktan ziyade, bu gerçeğin arayışında bulunduğu için kişinin gücüne güç katılır ve insanın sürekli artan yetkinleşmesi, bu araştırmanın içinde bulunmasından ibarettir.”²¹

İnsanın Doğaya Ait Olma Bakımından Akıl

Doğa gereksiz hiçbir şey yapmaz ve amaçları için kullandığı araçlarda müsrif değildir. “Doğa insana akıl ve akla dayanan irade özgürlüğü vermiştir.²² Doğanın insana akıl ve akla dayanan irade gücünü vermesinin nedeni insanın kendisi için her şeyi yapabilmesi içindir, insan her şeyi kendisi yapmalıdır. Yaşamayı için her türlü sevinç ve rahatlık sağlayan araçlarının, yetenek ve zekâsının, hatta iradesindeki iyiliğin bile kendi ürünü olması ondan istenmiştir. Sanki doğa insanın iyi bir durumda olmasından çok onun her şeyi akıllı ile ölçüp biçmesini istemiştir. Doğa insanı doğal araçlarla donatırken tutumlu davranmıştır, bu noktada doğal varlık olarak insan zayıftır, ancak insanın bu zayıflığı onun başka araç ile donatılmasının da nedeni olur. Öyle ki doğa insana onunla her şey yapabileceği bir araç olarak bir “akıl” bağışlamıştır.²³ Böylece doğa bir hayvan türünün akıl sahibi olmasını, birey olarak ölümlü, tür olarak ölümsüz olan bu akıllı varlıklar sınıfının yeteneklerini yetkinleştirmesini istemiştir.²⁴

Aydınlanma akılcılığı, insanın özgürlüğünün aklın tutkusunda ve inançların yıkımında olduğunu söyler; bu da insanı doğaya hapseder ve insanın birliğine ilişkin her türlü ilkeyi zorunlu olarak yok ederek Ben'i (yani Bilen'i) bilinene yani nesneye bağlayarak, Ben'in bilgisinden ziyade nesne bilgisini geçerli sayar.²⁵

²¹ Diderot ve D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama Sözlüğü*, (çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 30

²² Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Bir Tarih Düşüncesi”, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (çev. Uluğ Utku), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 33

²³ Kant, a.g.e., s. 34

²⁴ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998, s. 72

²⁵ Alan Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Yapı Kredi Yayınları, (çev. Hülya Tufan), İstanbul 2004, s. 63

Eylemin Rehberi Olarak Akıl

Aydınlanmacı filozof Diderot'un "aklımdan vazgeçersem, yol göstericimi kaybederim"²⁶ özdeyişinde dile getirdiği gibi, insanın karanlığı yıkıp aydınlığı kurması için izlemesi gereken rehber olarak belirir. Buna göre, rehberin sözünden çıkılmazsa, yani akli kullanma cesareti gösterilirse, insanın doğru düşüncelere varıp doğru eylemlerde bulunması ve böylece kendi kaderini kendi çizip doğru bir düzen kuması mümkün olacaktır. Bunun için yapılması gereken ilk işlem aklın sorgulayıcı, eleştirici, yıkıcı boyutunun harekete geçirilmesidir. Kant'ın "çağımız eleştiri çağıdır" ya da Diderot'un "her şey eleştirilmelidir" derken kastettikleri şey, kabullenilmiş bütün inançların, bilgilerin, değerlerin, geleneklerin, toplumsal siyasal kurumların aklın süzgecinden geçirilip acımazca eleştirilmesidir. Akla yüklenen bu yıkım işlevi, filozoflara göre, karanlıkların sürmesini sağlayan hurafelerin, boş inançların, ön yargıların, yanlış düşünce ve değerlerin dışlanması, bir bakıma zihnin bunlardan temizlenerek bir tabular rasa (boş levha) haline getirilmesidir. Yani aklın yapıcı işlevinin devreye girmesi bu temizleme- yıkma işlevinin tamamlanmasını gerektirmektedir. Akıl, bu temizlenmiş mekânda işler ve gözlem ile deney yöntemini de kullanarak gerek tikel gerek (insanın doğası ya da toplumsal yaşamın yasaları gibi) tümel gerçeklere ulaşır. Filozofun bu gerçekleri ve bilgileri pratik yaşama uygulaması, Aydınlanmanın yapılmasıdır. Daha açıkçası, aklın yapım işleviyle ortaya çıkarılmak istenen ürün, ilk aşama insandır, yani her türlü otoriteden bağımsız olarak aklını kullanıp kendi kaderini belirleyen ve iyi, erdemli bir yaşam süren insandır. Ama insanın toplumsal varlık olması, bu yapım işlevinin toplumu da kapsamasına yol açar. Dolayısıyla filozoflar, akla toplumu yapma ya da daha doğrusu yeniden düzenlenip yapılandırma işlevi yüklerler. Bir tür "toplum mühendisliğine" soyunan filozoflar, akıl sayesinde tüm insanlar için doğru, iyi, erdemli bir toplum modelini ortaya konabileceği inancındadırlar.²⁷

Aydınlanmanın Getirdiği Akli Eleştiri Olarak Akıl

J.J. Rousseau'nun (1712-1778) tarihte, bilimler ile sanatların etkisi altına girmemiş, erdemli olmayı başarmış halklar da vardır; tıpkı ilk Persler, İskitler, Cermenler ya da "yoksul ve cahil" oldukları zamandaki Romalıları örnek gösterirken, sanatları ile sanatçıları, bilimler ile bilim adamlarını surlarının dışına kovan "Sparta"lıları över.²⁸ Yine, sanatların ve bilimlerin insanların davranışlarını biçimlendirdiğini ve doğallıktan uzaklaştırarak hem yapaylaştırmış hem de insanı yozlaştırmıştır.²⁹ Rousseau, döneminin bilim adamları ile sanatçıları erdemsizliğe yol açmakla ve hatta her türlü kötülüğü yeniden üretmekle suçlar: "Şu kibirli ve işe yaramaz filozoflar, inancımızın temellerini altından kazıp yıkmak ve erdem yok etmek için uğursuz paradokslarıyla silahlanıp her yönden saldırıyorlar. Din ve yurt gibi eski kavramlara dudak büküyorlar, yetenek ile felsefelerini tüm insanların kutsal saydıkları

²⁶ Diderot, *Filozofça Düşünceler-Yasayı Çiğnemenin Tehlikeleri Üstüne*, (çev. Vedat Günyol), Çan Yayınları, İstanbul 1974, s. 53

²⁷ *Kral Devletten Ulus Devlete*, s. 251

²⁸ M. Ali Ağaoğulları, *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 23

²⁹ *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 24

şeyleri baltalayıp yıkmak amacıyla kullanıyorlar”. Bilim ve felsefe, rekabet, bencillik, çıkar ve yükselme tutkusu gibi olumsuzlukları getirmiş olduğunu belirterek Aydınlanmanın getirdiği sınırsız akla güven, bilime ve ilerlemeye karşı açık bir tavır alış vardır.³⁰

İ. Kant Aydınlanma felsefesinin ahlak ve din için önemli bir problem yarattığının farkındaydı.³¹ Bu noktada Kant bilimsel diye nitelenen bu akla, dine ve inanca kapı açmak için sınır koymayı gerekli gördü. Bu noktada Kant cevaplayamayacağımız soruların olduğunu vurguladı. Özellikle Tanrı'nın varlığı, insanın özgür iradesi ve insanın ölümsüz bir ruhu olup olmadığı meselesinde sorularımızın cevapsız kalacağını söyledi. Çünkü ona göre bilgimiz sınırlıdır. Aklımız belli kategoriler çerçevesinde çalışmaktadır. Bu kategoriler aklımızın sınırlarını belirlemektedir. Kant'a göre dünyayı algılamada hem “duyu”lar hem de “akıl” rol oynamaktadır. Ona göre insanın dünyayı kavrayışını çerçeveleyen iki şart söz konusudur. Bunlar dış şartlar ve insanın içinde bulunan şartlardır. Dış şartlar duyularımızla algılamadan önce hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız şartlardır. İnsanın içinde olan şartlara gelince bunlar aklımızı sınırlayan kategorize eden ölçülerdir. Bu anlamda aklımız bu kategoriler çerçevesinde çalışmaktadır. Örneğin nedensellik yasası insanın kendinde bulunan bir yasadır. Dış dünyada gördüğümüz; aradığımız sebep sonuç ilişkisi hep bu nedensellik yasası çerçevesinde anlam kazanır. Bu çerçevede Kant Aydınlanmanın getirdiği bilimsel aklın verilerinin her soruya cevap veremeyeceğini vurgulayarak, dış dünyada müşahede edemediğimiz şeylerin varlığını inkâr edemeyeceğimizi, çünkü aklımızın ancak müşahede ettiğimiz âlem çevresinde çalıştığını belirtmektedir. Bu yüzden Kant'a göre Tanrının varlığı da akıl tarafından idrak edilemez. Ancak Tanrının olduğunu varsaymak insan ahlakı için gereklidir. Bu bağlamda Kant “Tanrı, özgürlük ve ölümsüzlük kavramlarını, aklın ahlak alanındaki kullanımında arayalım ve temellerini aklın bu kullanışı üstünde kuralım” demektedir.³²

Aydınlanma, akıl ile kalbi birbirinden ayıran bir yaklaşım sergilemiştir. Bu anlamda akıl biçimsel bir yapıya hapsedilmiştir. Aydınlanmayla birlikte egemen olan akıl, Horkheimer'in özne akıldır dediği akıldır. Biçimsel (öznel) akılda ameli, ahlaki ya da estetik bir doğrudan söz etmek anlamsızlaşır. Çünkü akıl sadece intellect'e mahkûm edilmiştir.³³

Aydınlanma döneminden bu yana birçok düşünür-filozof aklın insanı ve hayatı anlamada kısır kaldığını vurgular. Bu akıl salt matematiksel çıkarımlara indirilmiş ve insanın ahlaksal değerlerini ise dışta tutmuştur. Oysa matematiksel çıkarımlar aklın bütünü temsil etmekten uzaktır. Aydınlanma sonrası gelişen rasyonalizm bu yüzden akli güçten düşürmüştür.³⁴

Horkheimer'e göre aklın bir araç haline getirilmesi ve nesnel içerikle bağının koparılması kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim edilmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda aklın pozitivist ve pragmatistler tarafından toplumsal sürece boyun eğmesi

³⁰ *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 29

³¹ David West, , s. 33

³² Kant, *Seçilmiş Yazılar*, (çev. Nejat Bozkurt), Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s. 94–95

³³ Bülent Sönmez, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 41

³⁴ Zygmund Bauman, *Postmodern Etik*, (çev. Alev Türker), İstanbul 1998, s. 21

sağlanmıştır. Buna göre aklın araçsal değeri doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol tek ölçüt olarak görülmüştür.³⁵ Bu bağlamda Aydınlanmanın olgucu ve faydacı bilgiye verdiği önem temelde aklın araçsal bir değeri olduğuna yönelik bir anlayış doğurmuştur. Aklın amaç olarak görülmekten vazgeçilmesi ile birlikte akli kendi doğası gereği olan nitelikleri de kaybetmiştir. “Düşünceler otomatikleştiği ve araçsallaştığı ölçüde kendi başlarına anlamlı olarak görülmeleri de güçleşir. Eşya olarak, makine olarak görülürler.”³⁶ Ama felsefi bakış, bilgiyi bir eşya gibi görmez ve bilginin kaynağını düşüncenin saf ürünleri olarak görür. Bu bağlamda Aydınlanma felsefesinin akli sığ ve statik bir hale getirdiği görülür. Bu durumu Hegel, Aydınlanmanın bilim anlayışını deneycilikle eleştirirken, aklında bu bilim anlayışı içinde kendi diyalektik yönünü yitirdiğini belirtir. Deneysel ve duyusal bilgiyi yücelten ve her türlü metafiziksel bilgiyi bir kenara bırakan Aydınlanmacı ampirist düşünürler felsefeyi dini açıklamada bir araç olarak kullanan Ortaçağ Avrupa’sını eleştirirken kendilerinde olan bir yanlış görememişlerdir. Çünkü Aydınlanmacı ampiristler felsefeyi yararlı olanı kendisinde bulduran ilerleme düşüncesine bir araç olarak görmüşlerdir.³⁷

Sonuç

Aydınlanma Felsefesi bir düşünceler yumağıdır, bazı çelişkilerle doludur, hatta çelişkilerle beslendiğini söyleyebiliriz. Ama bu çelişik ve karşıt görüşleri bağrında barındırması ve bunların karşılıklı etkilemesiyle “ilerlemesi”, onun dogmatik bir düşünce akımı olmadığını ve her şeye eleştirel bir bakış açısıyla yaklaştığını görürüz.

Aydınlanmacılar, eleştirel yaklaşımı paylaşımları dışında, hem insanlığın genel-evrensel sorunlarına eğilmişler hem de dönemlerindeki adaletsizliklere, haksızlıklara, cehalete, bağınazlığa karşı savaş açmışlar ve zaman zaman bu yönde aşırı tutumları olmuştur. Aydınlanma düşüncesi bir değişime çağrıdır. Bu değişimi aklını başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanma cesaretini gösteren ve evrensel akıl ilkeleri doğrultusunda davranan insanların, halkların kendi kaderlerini kendilerinin çizeceklerine ve köhneleşmiş yapıları değiştirerek mutlu bir düzen kurabileceklerine olan inançtır.

Aydınlanma düşüncesi akli insanlığın kurtuluşu olarak görerek, akli tek alana sıkıştırmamışlar, bireysel akıl-evrensel akıl, deneysel akıl, eylem olarak akıl, insanın doğasına ait akıl gibi farklı durumlarıyla ortaya koymuşlar, hatta kendi akıl anlayışlarının belli yönlerini bir eleştiri süzgecine tabi tutmuşlardır.

Aydınlanmanın akıl anlayışı, bir ilerleme, hep iyiye gitme, bilimin ilerleteceği, insanların hep iyiye gideceği bir iyimserlik üzerine kurulu olduğu görülür. Ama dünyadaki gelişmeler ise insanlığın daha kötüye doğru gittiğini bize göstermektedir.

³⁵ Max Horkheimer, *Aklın Tutulması*, (çev. Orhan Koçak), Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 67

³⁶ M. Horkheimer, a.g.e., s. 68

³⁷ Hegel, *Mantık Bilimi* (Giriş Bölümü), (çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 1996

Kaynaklar

- Aysevener, Kubilay, “Tarih ve İlerleme”, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı 14, Ankara 1994
- Ataman, Veysel, Aydınlanma, Donkişot Yayınları, İstanbul 2005
- Ağaoğulları, Mehmet Ali- F.Ç. Zabcı-R. Ergün, *Kral Devletten Ulus Devlete*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi, Ankara 2006
- Bobaroğlu, Metin, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, Ayna Yayınları, İstanbul 2002
- Bauman, Zygmund, *Postmodern Etik*, (çev. Alev Türker), İstanbul 1998
- Burdeau, Georges, *Demokrasi*, (çev. Bülent Nuri Esen), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1964
- Boutroux, Emile, *Çağdaş Felsefe- Bilim ve Din*, (çev. Sinan Altıparmak), Yeryüzü Yayınları, Ankara 2003
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 1, Etik Yayınları, İstanbul 2003
- Çetin, Halis, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2001
- Diderot, *Filozofça Düşünceler-Yasayı Çiğnemenin Tehlikeleri Üstüne*, (çev. Vedat Günyol), Çan Yayınları, İstanbul 1974
- Diderot ve D’Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama Sözlüğü*, (çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996
- Hegel, *Mantık Bilimi (Giriş Bölümü)*, (çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 1996
- Horkheimer, Max ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği, Felsefe Fragmanları*, (çev. Oğuz Özügöl), Kabalcı Yayınevi, 1. Cilt, İstanbul 1995
- Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, (çev. Orhan Koçak), Metis Yayınları, İstanbul 2002
- Kant, Immanuel, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, (çev. Nejat Bozkurt), Felsefe Yazıları, 6. Kitap, Ankara 1993
- Kant, Immanuel, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Bir Tarih Düşüncesi”, Tarih Felsefesi Seçme Metinler, (çev. Uluğ Utku), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006
- Kant, Immanuel, *Seçilmiş Yazıları*, (çev. Nejat Bozkurt), Remzi Kitabevi, İstanbul 1984
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998
- Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002
- Touraine, Alan, *Modernliğin Eleştirisi*, Yapı Kredi Yayınları, (çev. Hülya Tufan), İstanbul 2004
- West, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayınları, İstanbul 1998